

Viták és kompromisszumok, avagy hogyan vezethet eredményre a kollektív bölcesség?*

Albrecht Cordes – Margrit Schulte Beerbühl (eds): Dealing with Economic Failure. Between Norm and Practice (15th to 21st Century).
Peter Lang Publishing, Frankfurt am Main, 2016. 267 oldal.

Mint 2007–2008 után oly sok gazdaságtörténeti esemény kapcsán, a 2014 februárjában Frankfurt am Mainban megtartott tudományos konferencia¹ hivatkozási alapja is a legutóbbi gazdasági világválság volt. A krízisnek a történetírásra nézve „gyümölcsöző” hatása, hogy a korábbinál nagyobb hangsúlyt kaptak a válságokkal, kudarcokkal, bukásokkal kapcsolatos makro- és mikroszintű vizsgálatok.² Korábban még a *New Institutional Economics* hatására sem fordítottak sok figyelmet a vállalkozások és csődök intézményi kapcsolatának történeti vizsgálatára.

Az említett konferencia 14 előadásából (ismeretlen okból) végül tíz került bele a keményfedeles, a megértést ábrákkal és grafikonokkal segítő kötetbe. A címlapján látható metszet az adósok börtönét mutatja, amelynek ablakából a bebörtönözöttek könyörögnek, miközben az előtérben – feltehetőleg egy rokon vagy barát – pénzt gyűjt az elítéltek tartozására. Ha kicsit távolról is, de a kép jelzi előre, hogy nem a hibákról lesz szó a szövegekben, amelyeket egy cég elkövethet, hanem azok következményeinek kezeléséről: a költséges csőd eljárás esetleges elkerüléséről, a közösség bukott adóssal szembeni retorziójáról, amibe akár az elzárás is beletartozhat. Van azonban egy ennél szofisztikáltabb üzenete is a tíz írásnak, ami a szövegek jelentős részében jelen van, de erre majd a tanulmányok ismertetése után térek ki, addigra – reményeim szerint – a bemutatásokból is kiderül, mire gondolok.

Az első tanulmány *Before Bankruptcy: Conflict Solution Strategies of Upper German Trading Companies in the Fifteenth and 'Long' Sixteenth Centuries* címmel Mechtild Isenmann írása, és a 15–16. századi délnémet kereskedőcégek csőd- és válságelkerüléseit járja körbe. A többnyire családi vállalkozások egyik legnagyobb

* A recenzió az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport 19. századi Könyv- és Sajtótörténeti Műhelyének kutatási programja keretében készült.

¹ A konferencia céljához és programjához lásd: <https://www.hsozkult.de/event/id/termine-23956> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 10.

² Lásd például Saffley (ed.) 2013 vagy Vause 2018. A csődök iránt megnövekedett érdeklődésre egy hazai példa Klement Judit és Halmos Károly ez irányú kutatása az 1869. évi pesti csődökről. Néhány eredmény: Halmos–Klement 2013; Halmos 2014; Halmos–Kövért 2014; Halmos 2017. Egy intézményesült példa pedig a Kövér György irányításával 2012 és 2017 között működött MTA–ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport.

előnye egyben a legnagyobb probléma gyökere is lehet: a szerző szerint a családon belüli konfliktusok a csődök egyik jellemző oka. Nem a csőd maga volt félelmetes, hanem a bírósági eljárás, hiszen egy nyilvános perben a cég üzleti titkai nem maradhattak titokban, a tulajdonosoknak még a levelezésüket is nyilvánosságra kellett hozniuk, ennek az üzleti életre gyakorolt hatását pedig már akkor is épp olyan jól felmérték, mint manapság. Isenmann ugyan nem mondja ki, de a csődhöz vezető okok – mint a pontatlan elszámolás, a profit felosztása körüli viták, az üzlethez nem értő örökösök beleszólása vagy az ellentmondásosan átírt céges kontraktusok – mind-mind a hiányos szerződések problémájára utalnak.³ Az egyik, általa megkülönböztetett válságelkerülő módszer is ezt a feltételezést támasztja alá: a társasági szerződések és megállapodások a cég működésének éveit során változhattak, azokat a cég korrigálta vagy kiegészítette, némely esetben felülírta, mindig az adott eseményekre és problémákra reagálva. Egyrészt tehát rugalmas volt a rendszer, másrészt viszont a keretek változtatása csökkentette a kiszámíthatóságot. Az Imhoff-firma például egy idő után lepecsételte üzleti könyveit, és a pecsétet csak a tulajdonosok többségének jelenlétében lehetett feltörni és így ellenőrizni a számlákat, elkerülendő a korábban elkövetett csaló könyvelést (33). A krízisek kiteljesedésének elkerülésére Isenmann egy másik eszköznek a befektetők rendes vagy rendkívüli közgyűlését tartja, amely során még mindig házon belül tudták a problémákat kezelni. Végül harmadik megoldásként mediátort lehetett bevonni, aki többnyire egy a családdal kapcsolatban álló, köztisztviselőnek örvendő és üzletben járatos személy volt. Olyan formális és informális rendezési módokat alkalmaztak tehát, amelyek segíthették a gondok mielőbbi megoldását, anélkül, hogy a bírósági eljárás hosszú és költséges útjára kellett volna lépni.

A tanulmány induktív megközelítése miatt nehéz konkrétumokat megfogalmazni a csődök elkerüléséről, mert a felsorolt példák ugyan izgalmasak és sokatmondók, de nehezen általánosíthatók. Ezzel együtt is kirajzolódnak azonban annak a komplex rendszernek a körvonalai, amelyek között egy 16. századi családi vállalkozás működhetett, és feltáruznak azok a tárgyalásra és megegyezésre alapozó lehetőségek, amelyek krízis esetén a túlélést jelenthették.

A nemesség kötelez, vagy ahogy Wolfgang Forster *Failed Memoria: Rights of Patronage and of Burial in Bankruptcy* című elemzésében pontosabban megfogalmazza, a nemesség a reputáción és a családi múlton alapul. Vagyis nem elég megszerezni a nemesi címet, annak dicsőségét látványos fogyasztással fenn is kell tartani. Csakhogy a látványos fogyasztás szerencsétlen esetben felemésztja a családi vagyont, és kölcsönök felvételére kényszeríti a presztízs-fogyasztásba merült nobilitást. Ez történt a 17. századi Spanyolországban is, amikor az alapvetően a földbirtokuk jövedelméből élő nemesek jövedelmei megcsappantak, és a látványos presztízs-költségek miatt a családok menthetetlen adósságszpirálba gabalyodtak. Akadt köztük olyan, akinek éves jövedelme húszszorosát kellett visszafizetnie.

³ Például Hart 1995 és Hart–Holmström 2011.

Hogyan lehet tehát a múlt és jelen felé egyszerre fennálló kötelezettségeket teljesíteni? Egy *cessio bonorum* során, vagyis amikor a fizetéképtelen adós átengedi javait a hitelezőinek, vajon nemcsak a vagyon, hanem a presztízs, az ősök minden eredménye is el kell hogy vesszen? A csődbe jutott családtag miatt az egész családi vagyonnak és vele az ősök szimbolikus örökségének is buknia kell? Ezek a kérdések és problémák foglalkoztatták Francisco Salgado de Somoza kasztíliai bírót, amikor 1651-ben megírta *Labyrinthus creditorum concurrentium ad litem per debitorem communem inter illos causatam* című munkáját. Könyvében egyrészt megismertette olvasóit a fizetéképtelenség bekövetkezése utáni eljárással, amibe akár a korona is beavatkozhatott, hogy megegyezésre bírja a feleket. Másrészt Salgado írásában felkínált az adósok és hitelezők közti konfliktus esetén egy kompromisszumos megoldást is arra, hogyan lehet szigorúan végrehajtani a törvényes eljárást, ugyanakkor megőrizni a nemesség társadalmi jelentőségét. Salgado plasztikus megfogalmazása szerint a vagyon kezelését illetően az adóst halottnak kell tekinteni, a patrónusságát-birtokosságát, tehát a hatalmát tekintve azonban nem, hiszen utóbbi a felszámolás végén is az övé vagy a családé marad. Az már más kérdés, hogy ez pontosan miként valósítható meg piaci viszonyok között. A nemességnek hiába a múlt a legfontosabb,⁴ de tagjai azért igyekeztek elidegeníthetetlen hitbizományokba (*mayorazgos*) menteni nagyon is jelenbeli, kézzelfogható vagyonukat (54). Mivel a kasztíliai nemesek királyi jóváhagyással hitbizományukat leköthették adóságaik fejében, el is veszíthették azt. Mindez a hitbizományt annak a piacnak a sajátos szereplőjévé avatta, amelytől el akarták zárni.

Forster szerint a vagyon védelmének szándéka jelenik meg a kápláni hivatal (*capellania*) sajátos kihasználásában is, mert az egyfelől átmeneti egyházi szolgálatot jelenthetett a család „tartalék” fiainak, másfelől fix jövedelmet a família pénztárából. Így gondoskodtak az örökségből kirekesztett fiúkról, akik cserébe rendszeres misékkal szolgálták a családi hírnév megőrzését. Ha az első számú örökös időközben elhalálozott, különösebb nehézség nélkül levethették a reverendát, és újra a család teljes értékű tagjának, potenciális örökösnek számítottak.

Világi és egyházi megítélésében köztes területnek bizonyultak a nemesség mauzóleumai is. Egy csődeljárás során a jelentős beruházással kiépített temetkezési emlékművek akár újra is kerülhettek, holott vagyoni értékükön túl szintén nagy eszmei értékkel bírtak a nemesi családi emlékezetben.

Mivel nemcsak a világi római jog, hanem az ebben az esetben spirituális tényezőket védő kánonjog is érvényes volt, a bíróságok általában a hűbér kérdését tekintve az adós védelmében foglaltak állást, és csak kevés eset jutott el a teljes vagyonfosztásig. Sőt, felmentést kérve a nemesek fordulhattak közvetlenül a királyhoz is, kijátszva ezzel a világi eljárást. Viszont ha a királynak vétőjoga volt, felmerül a kérdés, volt-e ennek az egésznek értelme, hiszen ez alapján elég volt „közel állni” a királyhoz. Ahhoz, hogy jobban lássuk, milyen védelmet jelen-

⁴ Oexle 1995.

tettek a fentiek és mennyire volt gyakori a király beavatkozása, szükséges lenne egy nagyobb perspektíva megnyitása, jobban megismerhetnénk, mekkora hatása volt a bukásoknak: hány nemesi család került csődbe és ennek milyen következménye volt, sikerült-e kezelni a hatalmas adósságokat.

A csődök és felszámolások helyett az adósok és hitelezők közti megállapodások történetére helyezi a hangsúlyt Dave De ruysscher, aki *The Struggle for Voluntary Bankruptcy and Debt Adjustment in Antwerp (c. 1520 – c. 1550)* című írásában 59 megegyezéssel zárult ügy dokumentumait vizsgálta.

A tanulmányok kronológiai sorrendjét felrúgva, egy évszázaddal az előző spanyol történet előtt járunk. A holland aranykor még odébb van, a 16. század első felét Németalföldön a hitelezők túlzott hatalma jellemezte. A nem fizető adóst alapvetően rosszindulatúnak tekintették, azt feltételezve, hogy ki akarja játszani hitelezőit, így akár be is börtönözthették. Európa számos országában hosszú ideig élt az adósok törvényes megkülönböztetése a rosszindulatú-jóhiszemű és a becsstelen-tisztességes ellentétpárok mentén. A megkülönböztetések egyik alapja a kereskedők és iparosok közti különbségtétel volt. Míg a kereskedők esetében úgy tartották, számos véletlen ok vezethet el a fizetéképtelenné váláshoz, addig egy iparos a közvélekedés szerint csak saját hibája vagy jellembeli hiányossága miatt kerülhet nehéz helyzetbe, így az ő csődbejelentése csakis valamilyen csalást takargathat. Mindennapos eleme volt a 16. századi németalföldi csőd-eljárásnak az ún. „rohanás az adóshoz” (*run on the debtor*), mert a hitelezők bejelentkezési sorrendje döntőnek bizonyult a felszámolás során. A helyzet azonban éppen a kérdéses időszakban változott meg. A korabeli háborúk okozta pénzügyi nehézségek miatt Antwerpenben a helyi magisztrátusok és a brabanti hercegi tanács közös törekvése eredményeként a felszámolás helyett a kompromisszumos és tárgyalásos forma terjedt el. Az adósok és hitelezők között a városi tanács tagjaiból verbuválódott megbízottak voltak hivatva közvetíteni, akik miután felmérték az adósok vagyoni lehetőségeit, igyekeztek halasztást vagy más megoldást kieszközölni, mindezt a brabanti tanács felügyelete és ellenőrzése mellett. Jelentős változtatás volt az is, hogy már nem számított a hitelezők bejelentkezésének sorrendje, vagyis minden bejelentkezett hitelező számíthatott rá, hogy az általa adott kölcsönnek legalább egy része megtérül. Fentiek hatására a megegyezéssel záruló csőd-eljárások száma az 1540-es évektől emelkedni kezdett. Mivel belátták, hogy az adósok jogainak és érdekeinek jobb védelme a hitelezőknek is alapvetően fontos, a csőd-eljárások népszerűbbé és eredményesebbé váltak (94).

Összességében azt mondhatjuk, hogy De ruysscher három előremutató kompromisszumot is talált az antwerpeni csődök történetében. Az első a városi és a hercegi hatalom között született, hiszen csak a két intézmény együttműködése volt képes megteremteni a mediátori vagy adminisztrátori opciót. A második megegyezés a megbízottakként fellépő városatyák, illetve az adósok és hitelezők között jött létre, amikor utóbbiak elfogadták a közvetítés és tárgyalás e hivatalosan is új módját. Végezetül az eljárás lehetőséget adott a hitelezők és az adósok közötti olyan megállapodás kialakulására, amely mindkét fél számára elő-

nyösnek látszott. A kompromisszumos megoldás mindazonáltal nem vált egyből általánossá: sok esetben a hitelezők ugyanúgy az adós bebörtönzését és a felszámolást találták a leghatékonyabbnak befektetésük visszaszerzésére. Bár a mintaolvasó nem feltétlenül van tisztában a korabeli németalföldi helyzettel, és felmerül (sőt, megválaszolatlanul marad) a kérdés, hogy ez az antwerpeni megállapodás-sorozat mennyiben hatott a többi németalföldi városra és tartományra, mindez korántsem égető, mivel a tanulmány kitűnően megvilágítja annak a folyamatnak egy fontos állomását, amelynek egyik csúcspontján Antwerpen felemelkedése, a másikon pedig a teljes holland aranykor bontakozik majd ki.

Klas Nyberg és Hakan Jakobsson közös munkája a *Negotiations, Credit and Trust in Northern Europe: Institutional Efficiency in the Handling of Bankruptcies in late Eighteenth-Century Stockholm* című írás. A szöveg az 1750–1849 közötti Stockholmban lezajlott 16 588 csőd alapján kívánja megmutatni, mennyire fontosak voltak az üzleti életben a szociális, rokonsági, vallási és etnikai hálózatok. Az 1763–1766 közötti, Amszterdamból induló válság Stockholmot is elérte, és a korábbinál nagyobb számban menekültek az adósok a börtön elől külföldre, ami még jobban megrendítette a válság miatt amúgy is megroppant stockholmi gazdaságot. Ennek hatására ébredtek rá a helyi törvényhozásban, hogy az adós érdekeit is figyelembe kell venni, hiszen az adós ugyanúgy részese a gazdaságnak, mint a hitelező (109). Az 1767–1773 közötti csődtörvényeket ennek szellemében már úgy alkották meg, hogy az a helyi hitelhálózatoknak és cégeknek segítsen csökkenteni a veszteségeiket (99). Az eljárás két lényeges eleme a bejelentés napja és a kihirdetés napja. Az első kapcsán az adós vázolta fel hitelezői listáját, míg a második alkalmából a bejelentkezett hitelezők listája készült el; a kettő nem feltétlenül vágott egybe (105). Ha egy hitelező az utóbbin nem jelentkezett, akkor az eljárás folytatásában elvesztette jogait. A kihirdetés napjának jelentősége volt az is, hogy a helyi hitelezők az ekkor megtartott, úgynevezett előkészítő találkozás során leülhettek az adóssal, és ez lehetőséget teremtett akár a megegyezésre is, még az eljárás előtt. Egy szűkebb mintát, az 1782 és 1810 közötti svédországi zsidó vállalkozók csődjeit átnézve a szerzők kiderítik, hogy a bejelentések jelentős hányadát már az előkészítő találkozó során lemondták: 74-ből 33-at (107). Az új törvények hatékonyságát emellett az eljárások időtartamának az 1780-as évektől megfigyelhető csökkenése is bizonyítja, állítja Nyberg és Jakobsson (112).

Véleményük szerint egy szorosan összetartó közösségben a megegyezésre törekvés tendenciája máshol is megfigyelhető. Stockholmban a csődök elkerülése érdekében jó eszköznek bizonyult a több hitelezőtől felvett kisebb tőkékre támaszkodni, a szerzők statisztikája és megállapítása szerint az ilyen kiterjedt kishitelezői hálózattal bíró cégek kisebb arányban kerültek eljárás alá (99). Ugyanez nem volt igaz a 16. századi délnémet kereskedőkre. Az Isenmann korábban említett tanulmányában szereplő Höchstetterek szintén ezt a módszert követték, de amikor az 1520-as években megbillent a cég bonitása, akkor a befektetett

tőkékre és kamatokra a számolatlan kis hitelező egyszerre nyújtotta be igényét, ez pedig végül a családi vállalkozás csődjéhez vezetett (34).

A 18. század végének Velencéjében fizetésképtelenné vált George Frederic Faber, a Nazione Alemanna egyik kereskedője és ruhagyáros. Ezt az esetet használja fel Magnus Ressel, hogy *Norms and Practice of Handling Complex and International Insolvencies in Early Modern Venice* című írásában bemutassa a La Serenissima (Velencei Köztársaság) korabeli csódtörvényét és annak működését. Josef Kohler, a 19. század végének egyik német jogtudósa osztályozási lendületében az üzleti bukások kezelése alapján osztotta Európát két részre. Megítélése szerint az egyik fele a magánjog, a másik fele a közjog illetékességi köré sorolta a csődre vonatkozó törvényeit (117–118).⁵ Ressel tanulmánya ennek a tételnek a cáfolata. Kohler szerint a kor Velencéjében a kereskedők maguk között intézték a dolgaikat, tehát a magánjog dominált. Ehhez képest a Sopraconsoli dei Mercanti hivatalát, ami a bukottak ügyeivel foglalkozott, a köztársaság maga állította fel már 1301-ben azzal a céllal, hogy megoldja a fizetésképtelenségből adódó vitás ügyeket. 14. századi megalakulásakor a fő problémát még a szökni próbáló adósok jelentették, és vélhetően ebből a jelenségből fakadt a velencei szabályozás idővel egyre megengedőbb volta is: felismerték, hogy ha túl sok korlátozást raknak a nem fizető adós nyakába, azzal akaraton kívül is szökésre ösztönzik, és így a hitelezőknek még kevesebb lehetőségük lesz pénzüket vizontlátni. A tapasztalatok azt mutatták, hogy mindenkinek jobb, ha az adósnak is van védelme, nem csak a hitelezőknek (122–123). Az évszázadok folyamán sokszor változott a csődre vonatkozó törvény, így például a hivatal (*Sopraconsoli*) jogot nyert arra, hogy begyűjtse az üzleti könyveket az adóstól annak beleegyezése nélkül is (124), és idővel itt is érvényre jutott a korábbi szabályozással szemben a hitelezők egyforma elbírálása, azaz az adós vagyonából kinyert összeget az adóságok arányában, de minden hitelező között osztották el. Vagyis nem volt sorrendiség vagy helyzeti előny, aki bejelentkezett jogos hitelezőként, az kapott is valamit (feltéve, hogy volt mit).

Mivel a bukott Faber üzleti hálózata kiterjedt Európán kívül Észak-Afrikára és Törökországra is, az ügy bonyolultabb volt, hiszen el kellett érni a külföldi hitelezőket is. Sok helyen eltérő jogokat biztosított a törvény a külföldieknek és a hazaiaknak, számos kedvezményt megtagadva az előbbiektől. De Velence ekkoriban már átlépett ezen a gondolkodáson: saját jól felfogott érdekében egyforma jogokról gondoskodott. Így aztán az 1773 októberében elindított eljárás 1774 áprilisában már a hitelezőkkel való megegyezésnél tartott, és pár hét alatt megszületett a megállapodás is. A hamburgi és más, nagyon távoli kereskedők maradtak csak ki a megegyezésből a túl nagy távolság miatt, a nem fizető török vásárlókat pedig kizárták, de a megegyezéshez nem is volt szükség minden egyes hitelező beleegyezésére. 1775. május 30-án az ügy hivatalosan is lezárult, vagyis alig másfél év alatt képes volt a Sopraconsoli egy bonyolult, sokszereplős, nem-

⁵ Kohler 1891.

zetközi ügyet megoldani. A kiegyezés elősegítette, hogy Faber új üzletbe vághasson bele, és ily módon törleszthesse adósságait.

A magisztrátus tehát a korábbi, több évszázados tapasztalatok alapján arra törekedett, hogy minden érintett fél érdekeit érvényesítse és az adós szempontjait is szem előtt tartsa (137). Kohler dichotóm modellje ennek a hosszas hangolás során kialakított együttműködésnek, a kereskedők és jogalkotók közös kompromisszumainak megjelenítésére nyilvánvalóan alkalmatlan.

Viera Rebolledo-Dhuin a 19. századbeli párizsi könyvkereskedők 141 csőd-eljárása alapján igyekszik képet alkotni e speciális réteget jellemző piaci sajátosságokról. A *Below and Beyond Bankruptcy: Credit in the Parisian Book Trade in the Nineteenth Century* című tanulmány sem hagyja ki a csődjogi háttér megrajzolását, egészen 1903-ig vizsgálva a francia verziót. A szerző hangsúlyozza, hogy nem egy statikus, hanem pár évtizedenként jelentős változásokon áteső, az adós védelmét egyre fontosabbnak tartó intézményrendszerről van szó. A cikkben részletes bemutatásra kerül a hivatalos út minden állomása, a csőd bejelentésétől kezdve a leltár készítésén át a megbízottak jelentéséig és a hitelezők megbeszéléseig, és a szerző mindenütt felhívja a figyelmet az esetleges visszaélések lehetőségére. A könyvkereskedők csődjeinek elemzésekor első sajátosságként azt mutatja ki, hogy a bukásuk épp ellentétes trendet mutat, mint általában a francia csődöké: míg utóbbiak száma a 18–19. század alatt – párhuzamosan az ipari fejlődéssel – folyamatosan növekedett, addig előbbieik mennyisége egyre csökkent. A legtöbb könyvüzlet a megnyitását követően bukott el, 35%-uk már az első öt évben, illeszkedve ezzel abba az általános – és ma is érvényes – megfigyelésbe, hogy a kis- és középvállalkozások nagy része az első éveiben zár be (166). Egy 19. századi párizsi könyvkereskedő cég medián életkorát a vizsgálat alapján Rebolledo-Dhuin nyolc évre teszi, és ahogy csökkent a csődök száma, ez az érték az évek folyamán valamennyit növekedett.

A könyvkereskedői piac markáns sajátossága volt, hogy a bankok nem tekintették a könyvárusokat jó adósnak, ezért csak nagyon kevés cég kapott pénzügyi hitelt. A valószínű okok egyike lehetett, hogy üzletük jelentős forgótőkét igényelt, megközelítőleg háromszor–hatszor annyit, mint amire mondjuk egy korabeli párizsi hentesüzletnek szüksége volt. Egy másik ok a könyves tömegtermelés elterjedésére vezethető vissza, mivel emiatt az üzlet nagyobb beruházásokat igényelt, mint amit egy fiatal cég általában képes volt megvalósítani. Ezek a jelenségek vezethettek oda, hogy a 141 vizsgált csődből alig 13 esetben derül ki, hogy az adós kölcsönhöz jutott a Banque de France-tól (170). Akadt azért néhány könyvkereskedő, akinek sikerült jó kapcsolatokat kiépíteni a francia pénzügyvilág prominenseivel. Volt, aki adósságának 70%-ával (450 000 frankkal) 19 különböző bankárnak tartozott. Ám mivel hitelre a kevésbé jó kapcsolatokat ápoló könyveseknek is szükségük volt, más forrásokhoz kellett fordulniuk: nagykereskedők, ékszerészek, háziurak között találták meg a hitelezőiket. Ez a csoport alkotja a hitelnyújtók 20%-át, és a kölcsönök 40%-a köthető hozzájuk (170). Mivel láthatóan ez a kör sem jelentett teljes körű megoldást, sok könyvkereskedő

ígervények kibocsátására kényszerült, amelyek biztos fedezet híján hamar elvesztették értéküket (171), ezzel is fokozva a kibocsátók szorult helyzetét. Mindezek hatására a párizsi könyvkereskedők többnyire gyorsan eladósodtak beszállítóik felé.

Amikor bekövetkezett a fizetéseképtelenség, Párizsban is lehetősége nyílt a bukottaknak a megegyezésre: legalább kétötödük meg is próbált az eljárás bírósági szakasza előtt egyezkedni a hitelezőivel. Vagy sikerült új határidőben és így halasztásban megállapodniuk, vagy egyesével kellett kifizetniük a hitelezőket (172). A csődbe jutottak közel fele fejezte be a működését az eljárás végén, de a másik fele talpon maradt.

Sajnos mivel az adatok nem minden esetben egyértelműek, a szerző számításainak egy része inkább csak feltételezésre alapul. Zavaró, hogy ugyan többnyire 141 esetről van szó, de van, ahol az analízis mintája 408, illetve 511 csődre módosul, és nem egyértelmű, mitől változtak meg a számok (172). Nem mindig sikerül a szerzőnek azt sem kifejezni, hogy pontosan mire is vonatkozik egy-egy utalás, idéz például egy tanulmányt, amely szerint a cégek alig 3%-a élte túl a csődöt hosszabb távon, de nem árulja el, mely cégekről és mikorról lenne szó. Az írást lezáró, két féoldalas családi életrajz létjogosultságát pedig semmi nem indokolja.

Egy másik francia történetet, Erika Vause *The Ties that Bind? An Analysis of the Debt Imprisonment Records in Lyon 1835–1840* című tanulmánya az adósok és hitelezők kapcsolatát az adósok börtönén keresztül vizsgálja. A kérdés onnan nézve igazán izgalmas, hogy Jean-Clément Martin állítása szerint Franciaországban sem a makroökonómiai folyamatok, sem a cégvezetési hibák nem voltak felelősek olyan mértékben a csődökért, mint amennyire hangsúlyos szerepet játszottak ezekben az adós szociális kapcsolatai és szakmabeli pozíciója.⁶ Leginkább azok jutottak csődbe, akik vagy az adott iparág perifériájára szorultak, vagy túl gyorsan akartak előrébb jutni. A csődeljárás ezért Martin szerint sok esetben olyan büntetést jelentett, amit a kimondatlan közösségi normákat megszegők ellen alkalmaztak. Ha ez így van, akkor vajon mi volt a célja az adósok bebörtönzésének, ami még a 19. század első felében is bevett törvényes eszköz volt nemcsak Franciaországban (177), de Európa sok más országában is?

Az üzleti tevékenységből származó adósságok miatti elzárás volt a legáltalánosabb: évente 1000–3000 főt börtönöztek be ilyen okokból Franciaországban, a 19. század közepén (178). A büntetés egyik célja a cella jelentette fenyegetés volt: abban bíztak, hogy így könnyebb lesz rábírní az adóst a megegyezésre vagy a csődeljárás elindítására, sőt, az adós rokonai vagy barátai is nagyobb hajlandóságot mutathatnak a rokon tartozásának átvállalására, látva annak sanyarú helyzetét. A börtön lehetőséget jelentett ugyanakkor arra is, hogy ha valaki nem akart fizetni, az adósságát kvázi megválthatta az elzárással. De börtön járt annak

⁶ Martin 1980.

a fizetéképtelen adósnak is, aki nem rendelkezett az eljárás lefolytatásához nélkülözhetetlen szabályos üzleti könyveléssel.

Az 1835–1840 közötti időszakból Vause 318 fogolytörzskönyvet vizsgált át Lyonban, és ezek alapján azt találta, hogy a lecsukottak túlnyomó többsége 600 frank alatti összeggel tartozott, vagyis kevesebbel, mint egy korabeli textilszövő munkás egy évi bére. Meglepő, de nincs egyetlen bebörtönzött adós sem, aki a Lyonban fénykorát élő selyemtermeléssel közvetlen kapcsolatban állt volna. A 296 hitelező, aki a törzskönyvekben mint kérvényező kérte adósa lecsukását, többnyire a magasabb jövedelműek közül került ki, sok volt köztük a bérlő és ingatlantulajdonos, és nagyobb arányban éltek Lyonon kívül, mint az adósok. Habár a korban élt az a hiedelem, hogy a nők előszeretettel börtönöztettek be férfiakat, mindössze kilenc hölgyet találni a kölcsönzők között (a 318 adós között 19-et). Vause három kategóriát állított fel az adós-hitelező kapcsolat alapján: az elsőben valamiféle szakmai rokonság állt fenn köztük, és így a hitel lehetett például áruhitel is. A második kategóriába azok kerültek, akiknél ilyenfajta kapcsolat nem volt, de fennállt egyéb kapcsolat lehetősége, míg a harmadikba azokat sorolta, ahol végképp megmagyarázhatatlan bármiféle szakmai nexus. 91 esetről egyértelműen azt lehet mondani, hogy a felek üzleti kapcsolatban álltak egymással, és ennek során születtek az adósságok. Ugyan a hitelezők a tehetősebb osztályokból kerültek ki, szemben a kevésbé nagy jövedelemmel rendelkező adósokkal, de bankárok nem tűnnek fel köztük. Ebből adódik Vause azon következtetése, hogy pénzt leginkább azok kölcsönöztek, akik nem tudtak mit kezdeni felesleges vagyonukkal. Velük szemben pedig jellemzően azok álltak, akik a bankok számára túl kockázatos ügyfélnek bizonyultak volna, és így inkább magán-személyekhez fordultak.

A cikk, mint azt maga a szerző is megállapítja, a morális gazdaság, a személyes kapcsolatokat hangsúlyozó szemlélet, illetve a pénzforgalomra alapuló, személytelen kapcsolatokat kialakító megközelítések által teremtett mezők között lavírozik (191). Konklúziója szerint a bebörtönzés inkább csak kiegészítő szerepet játszott, és ott volt jelentősége, ahol a kockázatok nagyobbak voltak; vagyis a bizonytalan pénzügyi egzisztenciákat érintette leginkább.

Jasper Kunstreich tanulmánya, a *Bankruptcy Laws as Standortpolitik – The Case of Hamburg 1850 to 1870* egy olyan időszakban vizsgálja a helyi szempontokat favorizáló gazdaságpolitika (*Standortpolitik*) hatását a valamikori Hanza-város hitelezési életében, amikor még nincs egységes Németország és a regionális törvényhozási jellegzetességek egyértelműen megragadhatók. A kereskedőváros életét erőteljesen befolyásolták az egyesületek és az ezekre épülő kapcsolatháló, ami biztosította, hogy egyik résztvevője se tudjon túlzott hatalmat összpontosítani. Olyannyira hangsúlyos volt a szerepük, hogy számos politikai döntés is hozzájuk volt köthető: a gazdasági életet a kereskedők egyesülete (*Ehrbare Kaufmann* vagy *Kaufmannschaft*) irányította: ők voltak azok, akik a csődeljárás menetét és lehetőségeit szabályozták.

Első ránézésre itt is egy demokratikus rendszer működött a fizetéseképtelenségek megoldására: például a külföldiekre ugyanazok a jogok vonatkoztak, mint a hamburgi polgárokra (200); lehetőség volt a tárgyalásos megegyezésre, ami által elkerülhetővé vált a bírósági eljárás. Ez annyira népszerű volt, hogy sokszor el sem jutottak a csődök a törvényszék elé. Akadt azonban egy megszorítás: az adóssági eljárásban legalább 4000 márkás tartozást kellett felmutatni, máskülönben ez az út nem volt járható. Tiltakoztak is a hamburgi kereskedők: de nem a megszorítás ellen, hanem a túlzottan alacsonynak tartott küszöbérték miatt. Kunstreich aprólékos elemzéssel kimutatta, hogy a többi német városhoz és régióhoz képest magasabb bejelentett csődszámmal bír Hamburgban (ezer lakosra 1,2–1,5 bejelentett eset) sikerült úgy alakítani a rendszert, hogy az első sorban a kereskedők hitelhálózatának támogatását biztosítsa. Mivel a kereskedők a kölcsönös hiteleken keresztül szoros kapcsolatban álltak egymással, mindenki egyszerre volt hitelező és adós is, ezért alapvető érdekük volt ezt a rendszert nem felborítani, hanem megegyezéssel úton támogatni és fenntartani. A törvény tehát a kereskedőváros merkantil jellegét kívánta megőrizni azáltal, hogy a fenti módon megkülönböztetéssel élt az adósok között, és aki nem volt része a kereskedők hitelhálózatának, mint például az iparosok, annak csak az ítélszék állt rendelkezésre. Ha elég magas összegre rúgott az adósságuk, azaz akár már kapcsolatba is kerülhettek a hitelek révén a kereskedői hálózattal, akkor lehettek ők is részesei a kedvezőbb eljárásrendnek. A rendszer annyira beágyazódott, hogy a törvényt az 1857-es válság hatására befagyott diszkontálás miatt is csak ideiglenesen függesztették fel, és egészen 1877-ig sikerült életben tartani. Sokatmondó adat, hogy a felfüggesztés miatt minden hitelezőnek (értékhatártól függetlenül) közvetlenül kellett megállapodnia az adóssal, és így 118 csőd során 65 adós teljes mértékig kielégítette hitelezőit, mindössze 15 cég került felszámolásra. A ropant érdekes elemzésből csak az hiányzik, hogy lássuk, pontosan hogyan hálózták be a kereskedői hitelek a várost, ám ez egyáltalán nem teszi kevésbé hihetővé a konklúziót.

Az utolsó két tanulmányban a jog(történet) már nemcsak egy megközelítés és szempont a sok másik között, hanem egyértelműen főszereplővé válik. Ulrich Falk és Christoph Kling *The Regulatory Concept of Compulsory Composition in the German Bankruptcy Act* című munkája a 19. század végétől a 20. század első feléig követi végig a csődtörvény változásait, egészen pontosan azon elemére fókuszálva, amelyik a kinevezett vagyongazdálkodó helyett a bukott személynek is meghagyott bizonyos befolyást az eljárás során. A vagyongazdálkodásra épülő rendszerrel (*distribution procedure*) szemben a *compulsory composition*nek nevezett másikban az adós ténylegesen beleszólhatott a folyamatokba, és a vele való együttműködés gyorsabb eljárást is eredményezhetett, feltéve, hogy a hitelezők háromnegyede áldását adta rá. A szerzők által áttekintett csődöknek így is mintegy 20%-a megegyezéssel zárult. A kutatás végigveszi ezen megegyezéssel szisztematikus történetét 1886 és az 1920-as évek között: miként került be a törvénybe, milyen jelentőséggel bírt, és hogyan szorult ki fokozatosan a használatból, egé-

szen addig, míg a feledés homályába nem veszett az egyre nagyobb számban megjelenő hitelkockázati kezelések hatására.

A kötet utolsó tanulmánya a 21. századra fókuszál. Peter von Wilmsky *Insolvency Law: Its Roles and Principles* című, kortárs amerikai és német csőd-törvényekről szóló előadása nyitotta meg 2014-ben a konferenciát, a kötetben mégis az utolsó helyre került, és tulajdonképp itt sincs rossz helyen. Meglepő és roppant ötletes egy kortárs jogi elemzést beemelni a történelmi elemzések közé, és így rámutatni, hogy a kérdés tárgyalása és problémái hol tartanak ma.

Ahogy láttuk, a kötet rendezőelve részben kronologikus, részben tematikus. Az első két tanulmány olyan próbálkozásokat és megoldási kísérleteket mutat be, amelyek a csődök megelőzésében játszhattak szerepet. A következő három írás a csődeljárások 16. századtól történő átalakulására koncentrál, a két francia témájú szöveg a hitelezésre és bebörtönzésre, míg az utolsó három leginkább a német változásokat veszi szemügyre.

De mindezeknél sokkal többet kapunk, hiszen van még egy fontos üzenete a tanulmányoknak: annak megértése, hogyan épülnek ki, akár évszázadokon, válságok feldolgozásán keresztül azok az intézmények, amelyek elősegítik az érdekek ütköztetését és egy kölcsönösen elfogadható, kompromisszumos megoldás megszületését. Alapozódjanak akár egy helyi közösség összetartó erejére (mint Stockholmban), informális kezdeményezésre (mint a délnémet kereskedőknél), törvényi szabályozásra (mint Velencében és Antwerpenben) vagy gazdasági érdekekre (mint Hamburgban), adós, hitelező és törvényhozó hatalom hármásának hosszú időszak alatt felhalmozott tapasztalata vezetett oda, hogy egyszeri megoldások helyett a kollektív bölcsesség domináljon. Vagyis amikor nem egyetlen ember tudása és szakértelme, hanem egy nagyobb csoport heterogén tapasztalata, tudása és véleménye képes az optimális megoldást megtalálni.⁷ Ahelyett, hogy az adósokat kizárnák a társadalomból és a gazdasági életből – ahogyan az a középkorban gyakorlat volt –, a 16. századtól kezdve (bár inkább a 18. századtól válik ez általánossá) egyre több helyen már úgy tekintettek rájuk, mint egyenrangú és nem feltétlenül rosszindulatú „játékos társakra”. Megértették, hogy ha elbukik az adós, és a hitelezők nem jutnak hozzá legalább részben a pénzükhöz, akkor utóbbiakból is bármikor válhat bukott adós, mert a kereskedők társadalmát átszövő kölcsönök hálózata gondoskodott az egymásrautaltságról. A vertikális hatalmi viszonyok mellett tehát a horizontális kapcsolatok is jelentős szerepet játszottak ebben a folyamatban, a közösségek és hálózatok aktív közreműködése nélkül a törvényhozás csak féloldalas megoldásokat kínálhatott volna.

A kötetnek több fontos és dicséretes jellemzőjét érdemes kiemelni. Szerethető és hasznos erénye a nem csak címkeként szereplő, hanem valóban működő interdiszciplinaritása: gazdaság-, társadalom- és jogtörténet különböző keveréke jellemzi a tanulmányokat, és ez a mixtúra többnyire plasztikus és plauzibilis

⁷ Ehhez természetesen az is szükséges, hogy az adott közösség legalább részben valós és pontos információkkal rendelkezzen, és ne legyen mondjuk szélsőséges propaganda vagy félrevezetés áldozata (vö. Surowiecki 2007).

eredményeket ad. Csak így mutatható meg ugyanis az oda-vissza hatások teljes spektruma, az a fajta szimbiózis, amelynek során a gazdasági és társadalmi változások következtében a törvények is átalakulnak, és ezek az átalakított jogszabályok visszahatnak arra a gazdaságra és társadalomra, amelynek köszönhetően megszülettek.

Látványos a munka sokszínűsége is, sorra megjelennek az Európa gazdaságtörténetében hangsúlyos szerepet játszó régiók, és sikerült a tanulmányokat úgy megírni és megszerkeszteni, hogy bár akadnak redundanciák (például a fő vonásaikban hasonló csődeljárások leírása viszonylag sokszor szerepel), ez nem zavaró, és a szövegek alapvetően jól illeszkedő építőelemekként egészítik ki egymást. Meglepő ugyanakkor, hogy egyetlen tanulmány sem foglalkozik Angliával. Csak az előszóban említenek meg több angol példát is, bizonyosságul arra, hogy a szerkesztők is érezték a feltűnő hiányt. A magyar olvasónak nyilván egyből szemet szúr a másik véglet is: hiányzik a kitekintés az európai centrumországokon túlra, holott manapság ennek elkerülésére általában hangsúlyt szoktak fektetni. Ennek egyik oka az lehet, hogy nincs is miért kitekinteni. Hiszen épp azok a kötet középpontjában álló, akár több évszázados tapasztalatok és intézményépítési folyamatok hiányoznak errefelé, amelyek lehetővé tennék ezeket a kezdetben informális, később legalizált problémamegoldásokat. Ahol a kommercializmus csak később nyert teret, vagy kevésbé volt domináns, talán ez a fajta megoldási út rögzösebb maradt, nem volt ideje kitaposottá és szélessé válni. Magyarországon a 18. századi betáblázással kapcsolatos törvények, amelyek a fizetésektelenségek esetén nyújtottak némi biztosítékot az adósoknak, még sokáig azt a felfogást képviselték, hogy egy eljárás során a hitelezők sorrendisége számít. Ez a szemlélet (és vele a törvény) Antwerpenben már a 16. században megváltozott.

Magyarországon a váltótörvényszékre és a csődre vonatkozó törvényt az 1839–1840-es országgyűlés hozta meg, egy másik fontos lépés volt 1836-ból, hogy a kölcsönszerződések ügyében a szóbeli bíróságok elé lehetett terjeszteni a vitás ügyeket. Mindez már a hitelezési nehézségek újszerű megközelítését jelzi, ami a csődeljárások megítélésére is hatással lehetett. Fontos kérdés lenne, hogy azok az informális intézmények, amelyek hatása e kötet írásai alapján annyira jelentős volt a közös megegyezések egyértelmű előretörésében és formálissá válásában, Kelet-Európában létrejöttek-e, és ha igen, milyen súlya volt a szerepüknek? Sikerült-e felülemelkedni az egyéni érdekeken, hatottak-e olyan irányban, hogy egy működőképesebb rendszer szülessen meg, egyáltalán voltak-e olyan erősek, hogy hatásuk legyen? És ha már a kötetben szerepelt kortárs témájú tanulmány, vajon milyen hatással bírnak ma?

Tanulságos kötet tehát a *Dealing with Economic Failure*. Rávilágít arra, hogy az érdekelt felek közti viták hogyan vezethetnek kompromisszumokhoz, és ennek mentén hogyan épülhetnek ki azok az informális intézmények vagy egyáltalán azok a megközelítések, amelyek képesek a formális intézményeket is átalakítani, és kölcsönös visszacsatolások útján segítik az újabb viták és kompromisszumok létrejöttét. Azok a döntések, amelyek nem a felek közös megegyezé-

sén alapulnak, és csak az erősebb hatalmi pozícióban lévők érdekeit jelenítik meg anélkül, hogy meghallgatnák a másik oldalt, lehetnek ugyan nagy hatásúak, de egészen biztosan kártékonyabbak.

Somorjai Szabolcs

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Halmos Károly – Klement Judit 2013: Értékek a romok között. A csődperekben ránk maradt iratfajtákról és értékükről. *Korall* (14.) 54. 141–152.
- Halmos Károly 2014: A csődtörvény csődtörténete: Kultúrtörténet és közéleti történetírás (public history). In: Manhercz Orsolya (szerk.): *Historia critica. Tanulmányok az ELTE Bölcsészettudományi Karának Történeti Intézetéből*. Budapest, 221–227.
- Halmos Károly – Kövér György 2014: Pesti cridák: Adalékok a 19. századi budapesti csődstatistikához. In: Óri Péter (szerk.): *Szám- (és betű)vetés. Tanulmányok Faragó Tamás tiszteletére*. Budapest, 59–76.
- Halmos Károly 2017: A csődök társadalma. In: Horváth Zita – Rada János (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Miskolc, 177–185.
- Kohler, Josef 1891: *Lehrbuch des Konkursrecht*. Stuttgart.
- Hart, Oliver 1995: *Firms, Contracts and Financial Structure*. New York.
- Hart, Oliver – Holmström, Bengt 2010: 'A Theory of Firm Scope'. *Quarterly Journal of Economics* (125.) 2. 483–513.
- Martin, Jean-Clément 1980: Le commerçant, la faillite et l'historien. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* (35.) 6. 1251–1268.
- Oexle, Otto Gerhard 1995: Memoria als Kultur. In: Oexle, Otto Gerhard (Hg.): *Memoria als Kultur*. Göttingen, 9–78.
- Safley, Thomas Max (ed.) 2013: *The History of Bankruptcy: Economic, Social and Cultural Implications in Early Modern Europe*. New York.
- Surowiecki, James 2007: *A tömegek bölcsessége*. Budapest.
- Vause, Erika 2018: *In the Red and in the Black: Debt, Dishonor, and the Law in France between Revolutions*. Charlottesville.